

Сабыр уулу А.

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ КУТ ТҮШҮНҮГҮНҮН ГЕНЕЗИСИ

Сабыр уулу А.

ГЕНЕЗИС ПОНЯТИЯ КУТ В ЭПОСЕ «МАНАС»

A. Sabyr uulu

GENESIS OF THE CONCEPT OF KUT IN THE EPOS «MANAS»

УДК: 821:398.3 (575.2) 04).

«Манас» эпосунун сюжеттик-композициялык курулушунда архаикалык моделдер өзөгүндө калып, диний мотивдер менен катмарланып калган. Кыргыз маданиятындагы «кут» түшүнүгү кеңири аспектиде каралып, көп илимдин тогошусунан анализге алынган негиздүү. Анткени фольклорду изилдөөнүн салыштырма-тарыхый жана типологиялык методдору жыйынтыктуу болбой жатканын баамдасак болот. Ошондуктан психология илимин негиздеген К.Г.Юнгдун адамдардын коллективдүү бейаңда жаткан архетип символдорун чечмелеген теориялык-концепциясы менен анализге алса туура болот. Ал эми аналитикалык психологиянын изилдөө объектисине мифтер, эпостор, легендалар, диний сюжеттер кирген. Болгондо да рационалдуу түшүндүрмөлөрдү берип, объективдүү баага татыган. К.Г. Юнгдун изилдөө методикасын пайдалануу аркылуу «Манас» эпосундагы «кут» түшүнүгүнүн баштапкы мотивдерин анализге алуу илимий макаланып негизги милдети.

Негизги сөздөр: архетип, символ, дин, кут, Манас эпосу, мотив, теңирчилик, дүйнөтааным.

В основе сюжетно-композиционного построения эпоса «Манас» лежат архаичные модели, наслоенные религиозными мотивами. Понятие «кут» в кыргызской культуре должно быть рассмотрено в широком аспекте и проанализировано на стыке многих наук. Так как сравнительно-исторические и типологические методы изучения фольклора не дают положительных результатов, поэтому имеет смысл применить методы К.Г. Юнга, который основал аналитическую психологию, с его теоретической концепцией, которая интерпретирует архетипические символы, лежащие в коллективном сознании людей. Объектом исследования аналитической психологии были мифы, эпосы, легенды, религиозные сюжеты. Он также дал рациональные объяснения и заслужил объективную оценку в научной среде. Основной задачей научной статьи является анализ архаических мотивов понятия «кут» в эпосе «Манас» с использованием методики исследования К.Г. Юнга.

Ключевые слова: архетип, символ, религия, кут, эпос Манас, мотив, тенгрианство, мировоззрение.

The plot-compositional structure of the epic "Manas" is based on archaic models layered with religious motifs. The concept of "kut" in the Kyrgyz culture should be considered in a

broad aspect and analyzed at the intersection of many sciences. Since comparative-historical and typological methods of studying folklore do not give positive results, it makes sense to apply the methods of C. G. Jung, who founded analytical psychology, with his theoretical concept that interprets the archetypal symbols that lie in the collective consciousness of people. The object of research of analytical psychology was myths, epics, legends, religious subjects. He also gave rational explanations and earned an objective assessment in the scientific community. The main task of the scientific article is to analyze the archaic motives of the concept of "kut" in the epic "Manas" using the research methodology of K. G. Jung.

Key words: archetype, symbol, religion, kut, epic Manas, motif, tengrianism, worldview.

«Манас» эпосунун сюжеттик курулушунда архаикалык моделдердин катмарланып жатканын баамдасак болот. Ар бир манасчынын чыгармачылык дараметине жараша эпосту байытып, көлөмүн арттырып жүрүп олтурду. Бирок эпостун өзөгүндө жаткан «кут» түшүнүгүнүн башат аңсезимге оодарылып, көркөмдөп иштеп чыккан үлгүсү Манас баатырдын колуна кан чеңгелдеп түшкөнү жана кайып эрен кырк чилтенге жолугуп, акыл-насаат алганы деп эсептейм.

Негизи «Манас» эпосунун сюжеттик курулушунда Манас баатыр Жакыптын айткан сөздөрүн укпай, өзүн өзү билип өтүгүн төргө илип, баарын кыйратып турган чакта жашоонун кадырын, малдын баркын сезсин деген тааризде койчусу Ошпурга алып барып таштайт. Мына ошол жерден Кутубий менен кой кайтарып жүрүп, үнкүрдөн кайып эрен, кырк чилтенге жолугат. Ошондо ислам динине чакырып жана анын элчиси пайгамбардын сүннөттөрүн аткаруу менен башка элдерге таратуу идеясын айтат. С. Орозбаковдун вариантында дагы Манас койду тиштеп кеткен көк бөрүнүн аркасынан барып, кайберен кырк чилтенге жолукканда:

Бир үнкүрдө кырк киши,
Бир өтөктө жык киши.
Чайдоосто чайы кайнаган,
Дасторкону жайнаган,
Албан түрлүү жемиштен

Оозго салып чайнаган.

Аларды көрүп алганы [1,180-б.], ал эми
Т.Молдонун вариантында ал мындай берилет:

Бир үңкүрдө кырк киши олтуруптур.

Чайы кайнаган, Дасторкону жайнаган,

Аттарын аркы-терки байлаган.

Шербет, шекер, жер-жемиш

Дасторкондо чачылып жатат.

Шербетин ичсе, суусуну канат.

Жемишин алып, оозуна салса,

Эрип кетет. Манас аларды көрүп [2, 82-б.] деп берилет.

Байтүп ойжүгүртүүдө жаратылыш кубулуштарын, жан жаныбарларды өзү менен тең карап, адамдардын кебете кешпирин, социалдык статустарын, иерархиялык денгээлдерин чөгөрүп келген. Ошондуктан Манасты колдоп келген колдоочулар адамдар сыяктуу тамактанып, шербет, шекер, жер-жемиш жеп олтурушкан болсо, бирде жан-жаныбарлардын түспөлүндө болуп, кубулуп турушкан.

«Манас» эпосундагы Манас баатырга кайберен жолуккан мотивди кеңири анализдеп, кыргыздын жазылып калган мифологиялары менен параллель коюп, салыштырып карагым келип турат.

Кыргыз элинде чилде жөнүндө тотемдик-мифология жазылып калган. Мазмунуна караганда аңчылык доорго барып такалат. Кайберенди өзүнүн малындай эле пайдаланган мерген аска зоону кыдырып жүрүп, жаш кызды көрүп калып, үңкүрүнө баш багат. Кирип барып салам айтат. Ичинде олтурган карыя менен жигит алик алып, төргө отургуза кетет. Мерген кызыгып сурап калат: «Ушунча жыл аска зоону аралап аң уулайм, бирок силердин үйүңөрдү биринчи жолу көрүп атам»,– деп. «Көрөрүң эп»,– деп, суроосуна жооп берет. «Биз кыштын ээси болобуз, мен токсон карыя, үч ай жатып чыгып кетем, мына бул – чилде, кырк күн катуу суук кылат. Ал эми мына бул беш тогоол, эшиктен кемпир кирет, бул менин кемпирим суук деп жооп берет. Жанагы кыз Аш-Афган байчечечкей көйнөгү көпөлөк, жазындагы жалама айран ошол»,– дейт. Карыя бул балага даам сун, – деп буюрат. Кызы эликтин туягына толтура айран куюп сунат. Мерген колуна алып ууртайын десе эле ээн жерде отуруп калат. Баягы адамдар, баягы үй көздөн кайым болуп кетет. Бирок колунда эликтин туягына куюлган айран эч түгөнбөйт жана айылына алып барып элин тойгузган күндө да түгөнгөн эмес. Мерген туякты үйүнө сактап койгон экен [3, 97-б.]. Бул мифологиялык окуяда кыш мезгилине адам кейпин кийгизип, адамдарча жашатып, тамак ичирип жатат.

Ал эми А.Үсөнбаевдин «Кожожашты» айткан

вариантында Кожожаштын кунун кууп чыккан баласы Молдожаш кайберен Сурэчкини кармап алганда кызы Ашайранды тартууга берип, өз үйүндө конок кылат:

Эчки айтты: «Ушул үйүм – деп,

Өңкөй кийик териси,

Ушул болот кийим» – деп,

Жеңе, балдыз дегендер,

Жергесинен чогулду,

Жездеке – деп, чымчылап,

Көрсөттү далай сонунду.

«Ашайран деген кызым – деп,

Алып келип баланын,

Отургузуп жанына,

Ушул сенин теңиң» – деп.

Молдожаш тиктеп олтурса,

Адамзаттай кыялы,

Өзүнчө жүргөн калк экен.

Алып келип оокат бергени,

Тамак куйган табагы

Кийиктин катуу туягы.

Көргөндө курсак тойбойт – деп,

Оокатка көөнү тойбостон,

Отурду күйөө баланын

Ошондой ойлоп кыялы.

Түгөнбөйт экен бул оокат,

Иче берип, ичи ооруп,

Курсагына сыйбады [4, 222-б.] – деп берилет.

Кенже эпосто айтылган Молдожаш менен Сурэчкинин окуясы адамдар менен аралаш жүргөн окуя менен чырмалышып, тамак ичип, турмушка чыгып, астына талпак салып, жылуулукта жашап аткан көрүнүштөрдү байкаса болот.

Жогорку айтылып өткөн окуялардын башын бириктирип турган базалык көрүнүш төмөнкүлөр: «Манас» эпосундагы Манас баатырдын бөрүнүн аркасынан кирип, кайберенге жолугуп, дин жөнүндө түшүнүк алышы, чилде жөнүндөгү мифологиялык окуяда – мергенчинин аска-зоодо жүрүп, үңкүрдөн токсондогу карыяга жолугуп, эликтин туягынан айран ичип, такыр түгөнбөшү жана «Кожожаш» кенже эпосунда Молдодаштын Сурэчкинин үй-үңкүрүнөн туякка оокат ичип, түгүнбөй койгон окуяларында маанилик окшоштук жатканын айткым келип турат.

Батыш фольклористикасында миф, эпос, легенда, диний сюжеттерди изилдөөнүн методикасын психологиялык метод менен чечмелөөнү З. Фрейд, Э.Фромм, А.Адлер, К.Г. Юнг сыяктуу окумуштуулар сунуштап, адам аң сезиминин табышмагын жандырганга аракет жасап келишкен.

Ушулардын ичинен К.Г. Юнгдун мифти жана

эпосторду чечмелеген көз карашына таянып, жогорку окуяларга анализ жасаганга аракет жасалмакчы. К.Г. Юнг мыяндай дейт: «Все мифологизированные естественные процессы, такие, как лето и зима, новолуние, дождливое время года и т.д. не столько аллегория [32] самих объективных явлений, сколько символические выражения внутренней и бессознательной драмы души. Она улавливается человеческим сознанием через проекции, т.е. будучи отраженной в зеркале природных событий [5, 102-б.].

Ушул ойду улай эле: «В конечном счете к лежащим в основании архетипическим проформам образы которых возникли в то время когда сознание еще не думало, а воспринимало. Мысль было объектом внутреннего восприятия, оно не думалось но обнаруживалось в своей явленности, так сказать, виделось и слышалось» [5, 102-б.] деген оюн ортого салган. Тактап айтканда, баардык мифологиялык окуялардагы тоо, таш, жаз, күз, кыш сыяктуу кубулуштарды жан дүйнө абалынын проекциясы катары кабыл алып келишкен. Ал эми адамдардын аң сезиминин алгачкы формасын көрүү, угуу, жыт алуу сыяктуу сезимдерден улам образ түзүлгөн. Чилде жөнүндөгү тотемдик-мифологиялык окуяны азыркы мезгилге акыл, ой жүгүртүүнүн мерчемине шайкеш келбей жатканы ушундан. Ошондуктан бул окуядагы үңкүр, тоо, туяк сыяктуу символдорду чечмелеп, андан кийин азыркы мезгилдин тилине оодарып чыгуу милдет.

К.Г. Юнгдун пикиринде: «Религиозное мышление навязчиво требует, чтобы мать не называлась больше матерью, а градом, родником, пещерой, церковью и т. п.» [5, 102-б.] деген оюнда диний табуда энеге аналогиялык окшоштук катары булак, үңкүр, чиркөө сыяктуу жаратылыш көрүнүштөрүн дүйнөлүк фольклористика салыштырып келишет. Ал эми ушул көз карашты улай эле тоонун, жердин, шаардын жүрөгү катары саналган ыйык жерлерди эненин жатыны менен паралелдүү карап, кудайлар дүйнөсү менен байланыш түзгөн жол катары ишенишкен.

Ушундай окшоштукту бир гана С.Орозбаковдун вариантындагы Манастын төрөлүшүнөн таба алдык.

Умай эне бериште
Урду келип баланы,
Урганына чыдабай
Үжүддү көздөй барганы.
«Ак амири, чык! - деди,
Айтканымды ук!» - деди.
Анда бала муну айтат:
«Ыгы менен айда - деп,
Ырыскым менин кайда? - деп.
Уруп кирди Умайың,

«Ур!» - деген улук кудайым.

«Ырыскың жалган жайда, - деп,

Ылдамдап сууруп айда, - деп,

Тар курсакка талашып,

Таппайсың мындан пайда, - деп,

Талаага сыйбайт ырыскың

Барсаң жалган жайда! [1, 135-б.] - деп берилген.

Бул жердеги Манас менен Умай эненин диалогунда 8 күн толготуп кыйналган Чыйырдынын эмне үчүн кыйналганын көрсөтүп жатат. Тактап айтканда, ырыскысын ала кетиш үчүн кармалып жатканын баамдасак болот. Ал эми «Кожожаш» эпосунда Молдожаш Сурэчкини кууп жүрүп, кызы Ашайранды алып, эликтин туяганы айран ичкени жана аска-зоону айланып кайберен аткан мергендин токсон карыядан жана кызы Ашайрандын колунан эликтин туягына ичкен айраны түгөнбөй айылын кошо бакканы формалык жактан айырма болгону менен мазмундук жактан окшош экенин көрсөк болот.

К.Г. Юнгдун пикиринде адам аң сезиминдеги символдук образдар адам жан дүйнөсүнүн проекцияланган формасы болуп, түшкө, мифке, эпоско оодарылып турат. Бирок баардык окуялардын протоформалык образы сакталып калат деген ойду айткан. Ал эми С. Орозбаковдун вариантында жолуккан Манасты Умай эне келип, ырыскысын айтып жалган дүйнөгө чыгарып жаткан көрүнүшү, Токсон чал менен Сур эчкинин окуясынын көркөмдөлүп иштелип чыккан формасы. Ошондо аң сезимдин алгачкы башатында эненин жатынынан чыккан абал, сезими аң сезимге көркөмдөлүп, образдар менен берилген. Үңкүрдү эненин жатыны менен символдоштуруп, ал жерден туякка куюлган айран же башка тамак-аш түрлөрү да ырыскы, кут деген түшүнүк менен салыштырып айтсак болот. Ал эми тамакты же кутту, ырыскыны берген адамдар кудай дүйнөсүнөн келген элчилер катары кабыл алынган. К.Г. Юнгдун жогорудагы көз карашы негиз болгондой мифологиялык окуяларды түзмө-түз түшүнүнүн зарылчылыгы жок, андагы сезимдердин чагылуусунан жаралган образдар экенин эч качан унутпашыбыз зарыл.

Токсон карыя жана анын үй бүлөсү берген туяк, мергенчи менен Молдожаштын эликтин туягына куюлган айран менен Манастын үңкүрдүн ичинен жолуккан кайып эрен кырк чилген символдору окшошуп кетет. Тактап айтканда, бул дүйнөдөгү жашоонун өзөгү, максатын таап берип жатат. Анан ошо болмушун тапкандан кийин гана ырыскыга жетип, дөөлөттү карылыкка ээ болорун образдуу берген. «Манас» эпосунда С.Орозбаков, Тоголок Молдонун вариан-

тындагы Манас баатырдын үңкүрдүн ичинен кайберенге жолугуп, кудай жөнүндө маалымат алып жаткан окуясы – Манаска жашоо маңызын жана турмуштагы милдеттерин түшүндүрүп берип жатканын мисалга тарттык. Ал эми кийинки учурларда манасчылар мезгилдин духун кошо чөгөрүп, ислам мотивдери менен түшүрдүргөн идеялар катмарланып киргенин көрсөк болот.

Адабияттар:

1. Орозбаков С. «Манас» 1-том. – Б. 1995.
2. Тоголок Молдо «Манас» – Б. 2017.
3. Эл адабияты сериясы//Миф, уламыштар. 26-т.– Б. 2017.
4. Кожожаш эпосу//1-т. Айткан А. Үсөнбаев //– Б. 2015.
5. Юнг К.Г. // Архетип и символ.
6. Айталиева Т.К., Сейдибаева Б.М., Стилистические приемы в эпосе “Манас”. / Наука, новые новые технологии и инновации Кыргызстана, № 4, 2018. С.198-199.